

HISTORIE A DOKUMENTACE PRAŽSKÝCH ZAHRAD

Antonín M. Svoboda

Ve všech epochách a obdobích rozvoje pokročilé společnosti lidé pěstovali rostliny, zpočátku užitkové, později okrasné a posléze se vytvořily samostatné architektonické slohy pro uspořádání prostoru. Pod pojmem historická zeleň chápeme nyní parky a zahrady s výsadbou okrasných rostlin, a tím vytvořené vhodné prostorové uspořádání. Historická zeleň zahrnuje parky a zahrady vytvořené v minulosti, tedy nyní třeba již neexistující, ovšem na druhé straně i zahradní úpravy současné, případně nově vznikající s tím, že se postupně svým pojetím a posláním historickou zelení stanou. V početných domácích i zahraničních publikacích se prolínají základní směry – výtvarný, tj. umělecký, architektonický, historický, současný, sociologický, biologický a nejčastěji zahradnický.¹

V historické zeleni se nerozlučně prostupují dva základní směry – prostorové řešení a pěstování rostlin – především okrasných.² Nedílnou součástí prostorového uspořádání – architektonického a uměleckého řešení jsou stavby monumentální (funkční) i drobná estetická výzdoba.³

Na území Prahy, tak jako všech velkých měst, byly mnohé zahrady, četné se zachovaly až do dnešních dnů, některé zanikly.⁴ Jednu z nejstarších historicky doložených zahrad měl ve 14. století lékárník Angelo, původem z Florencie, na pozemcích nynější hlavní pošty v Jindřišské ulici.

Později, od 16. století, byly okrasné zahrady součástí paláců, avšak nezachovaly se ani na kresbách (např. zahrada arcibiskupská). Velký význam proto má v té době založená a dosud ve svých hranicích existující Královská zahrada (Wirth) na Pražském hradě, která spojila renesanční letohrádek s Míčovnou (1535) a byla ozdobena znějící fontánou. Významnou zahradou – svým položením a dobou vzniku na začátku 17. století – je zahrada Valdštejnská (Wirth), která se jako jedna z mála zachovala v původním rozsahu. Z konce století se rovněž ve starých hranicích zachovala zahrada u zámku Troja, který leží v severní části Prahy za Vltavou, a prostorová úprava obory u letohrádku Hvězda na Bílé Hoře. Zahrady vznikaly uvnitř města, buď jako užitkové nebo okrasné, v obou případech na poměrně malých plochách, protože zeleně bylo ve městě i okolí ještě stále dostatek. V nejbližším okolí města se zachovaly lesy a lesíky, některé dokonce uvnitř hradeb (Petřín), jiné v těsné blízkosti (Krč, Kunratice, Bohdalec, Prokopské údolí, Šárka, Královská obora, zeleň ostrovů, Žižkov ad.). Z dalšího období – pravidelně upravených zahrad u význačných paláců – se nejen nezachovalo původní

řešení, ale často byla volná plocha postupně zastavěna, např. u zahrady Salmovské u Karlova náměstí, u botanické zahrady Františkánů na Smíchově, v zahradě Vernierovské na Příkopech (Wirth).

Začátkem 18. století vznikají další plošně drobné, ale výtvarně významné zahrady u paláců na Malé Straně, z nichž dosud vyniká zahrada Vrtbovská. Mnohé další zanikly a zpustly (zahrada Schönfeldova). Původní směr alejí se zachoval dosud na Vinohradech (Wirth).

Na toto prvé vývojové období navazuje druhé, charakterizované rychlým rozvojem počtu zahrad, které v některých případech měly charakter přírodních parků a prostorových úprav, např. zahrada Cibulka s romantickými stavbami. Zahrada se postupně vymaňuje ze zdí soukromého majetku, otevírají se – úměrně s potřebou – zahrady pro veřejnost, zakládají se zahrady nové, zejména na místech po zrušených hradbách. V Praze byla souvislost okruhu porušena postupným rušením, zatímco jinde do dnešních dnů obklopuje souvislý pás parků – Planty – staré město Krakova.⁵ Větší význam měly zahrady založené na začátku 19. století, např. zahrada Kinských, nově upravená zahrada Královská se zahradou Lidovou (Wirth), Gröheho na Vinohradech (tč. Havlíckovy sady) a Botanická zahrada na Slupi (1845), Rajská na Žižkově, dále

Zahrada Kinských (snímek Z. Helfert)

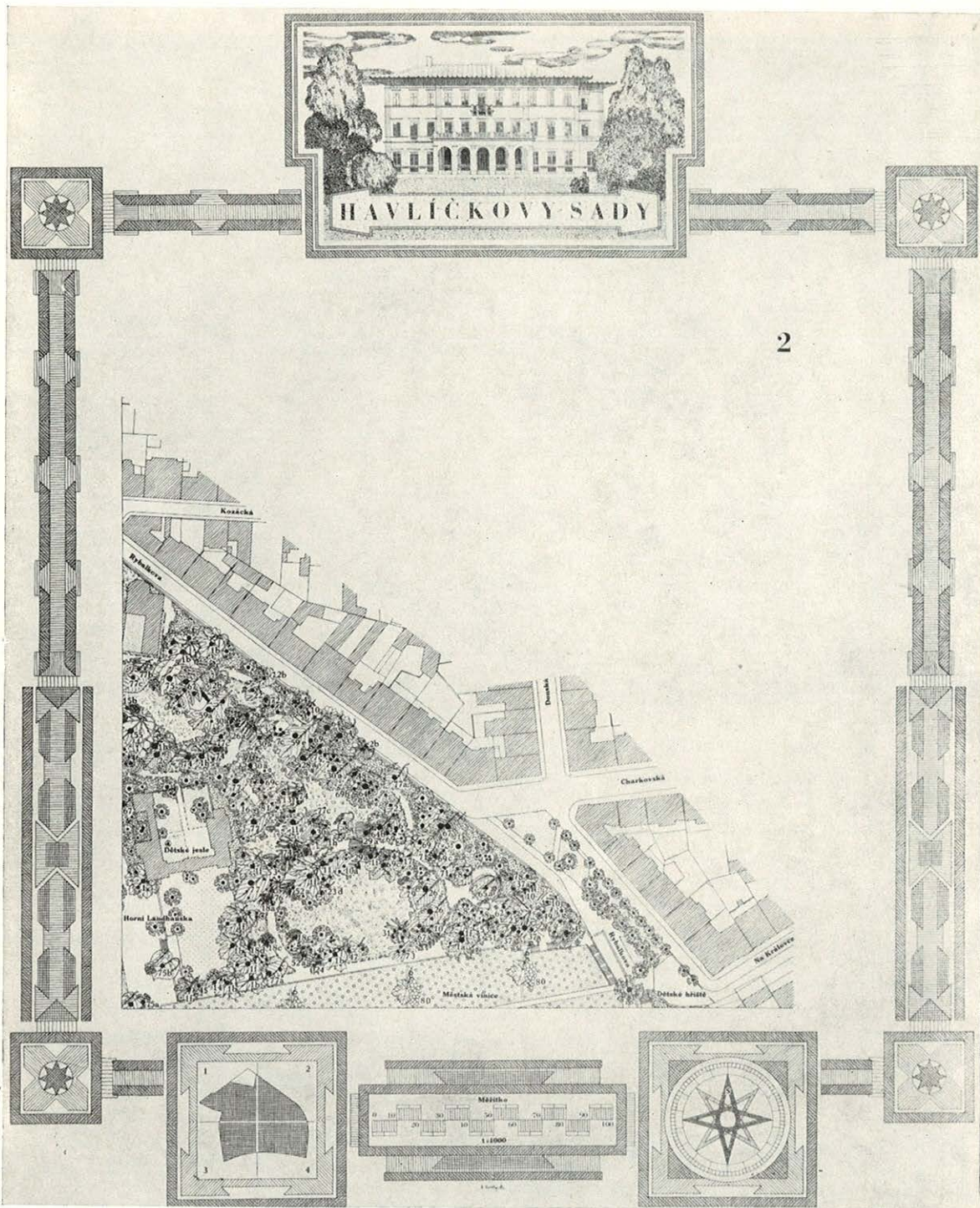

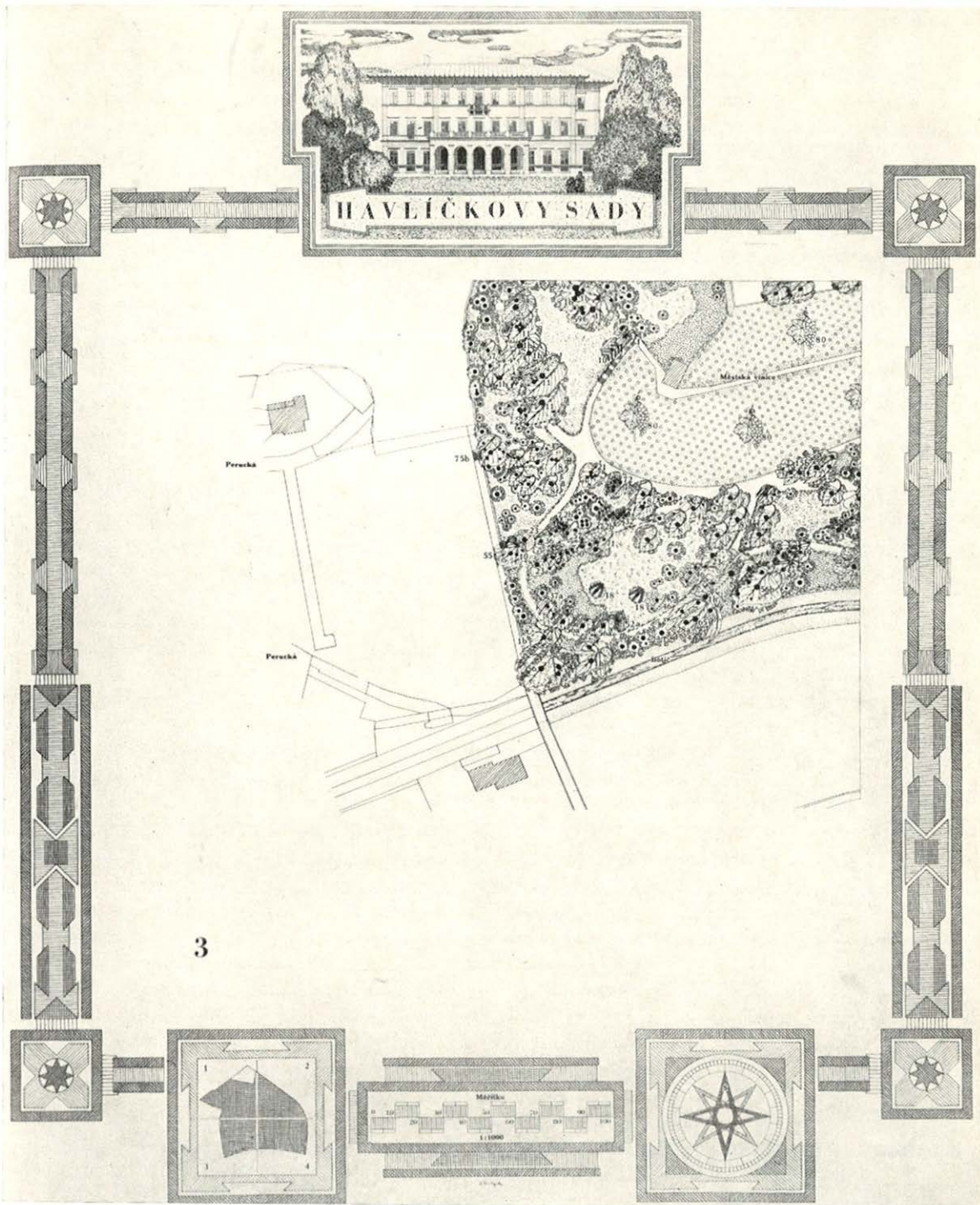
Hniličkův plán zeleně Prahy v letech 1790–1830 (snímek Z. Helfert)

prvé městské parky: Karlínské náměstí upravené v roce 1862 (Wirth), sady před Hlavním nádražím v roce 1867, Čelakovského sady (1867), Nebozízek (1882).

Rozhodujícím rokem pro historickou zeleň v Praze je rok 1884, kdy František Thomayer začal postupně přetvářet staré parky a zahrady, v některých případech dokonce zakládat novou architektonicky řešenou městskou zeleň na ucelených plochách, např. Riegrovy sady, upravil Slovanský ostrov, celé Karlovo náměstí. Jeho úprava vstupního prostoru před Průmyslovým palácem pro Zemskou jubilejní výstavu v roce 1891 (Wirth) byla jedinou větší souborně řešenou kompozicí, protože prozatím v Praze nebyla uspořádána významnější zahradnická výstava jako např. v Erfurtu a Vídni.⁶ Stále větší počet obyvatel vyžadoval kromě zahrad a parků také prostorové úpravy, např. výsadby alejí na nábreží Vltavy, na Václavském náměstí a stromofadí v ulicích. Množství zeleně dosud bylo stále určováno spíše citem, než potřebou a nutností záměrně upravovat životní prostředí velkoměsta.⁷ Stále ještě platí slova: Současná zahrada v Praze nemá dosud za sebou skutečný vývoj ani v monumentálním veřejném parku ani v soukromém obytném prostoru. Stavební vývoj nedal území v Praze vhodnou plochu k vytvoření velikého, na sociálních tendencích založeného rekreačního území, ukázněného architektonickým řádem, a přece volného, vzdušného,

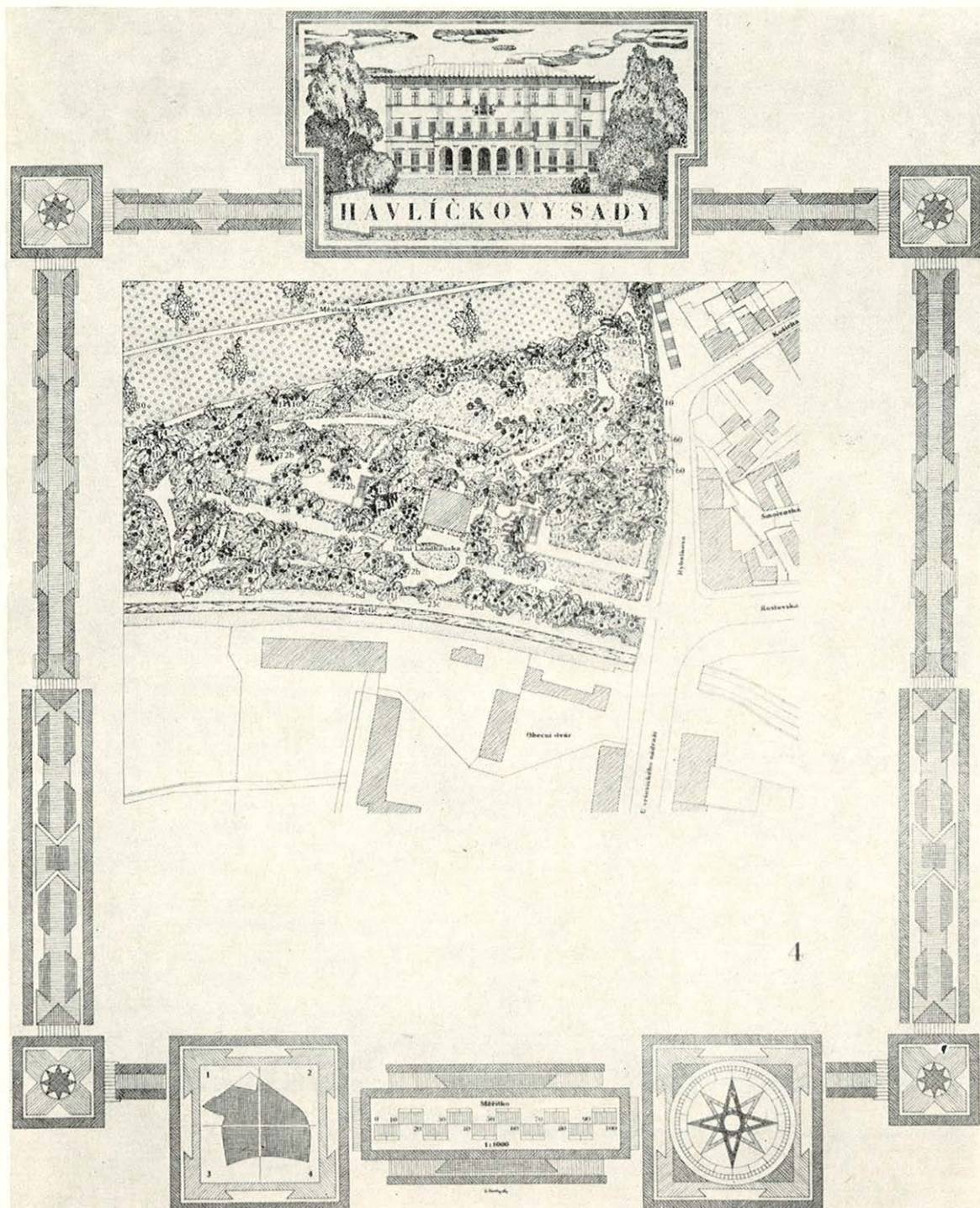

Dendrologický plán Havlíčkových sadů podle kresby K. Dudycha II.

Dendrologický plán Havlíčkových sadů podle kresby K. Dudycha III.

Dendrologický plán Havlíčkových sadů podle kresby K. Dudycha IV. (Snímky J. Janatková)

na němž se k sobě řadí prostory pěstěného trávníku, vodní hladiny a hřiště. Od vyslovení těchto myšlenek akademika Zdeňka Wirtha se mnoho změnilo – zvětšil se prostor Prahy a jsou možnosti řešit problémy velkoryse bez prostorových a majetkových zábran.⁸ V pravém slova smyslu od té doby nevznikla v Praze žádná větší okrasná zahrada nebo architektonicky upravený park. V prvních letech po druhé světové válce byly plochy – již tehdy nevhodné pro intenzivní obdělávání – osázeny ovocnými stromy – vznikly tzv. Vackovy sady, které však již nyní bez řádné údržby dožívají. Svépomocí občanů byla vybudována vyhlídková cesta ve spojených zahradách ve svahu Petřína. Spojením správy zahrad, parků a městských lesů byly vytvořeny podmínky, aby vznikaly v předstihu rozsáhlé lesní výsadby – nejznámější jsou nyní již dobře vzrostlé porosty u rekreační přehrady v Hostivaři. Výsadba byla řešena lesnický – navržením tzv. typu českého lesa, časté jsou volné plochy s pískovými cestami a nejnutnějším rekreačním zařízením jako lavičky, přístřešky, nově se budují také areály zdraví. Významnou roli v městské zeleni mají botanické a zoologické zahrady, které navíc slouží k poučení. Po zrušení staré – původně jezuitské – botanické zahrady na Smíchově se rozvíjela nynější botanická zahrada Univerzity Karlovy na Slupi. Nová botanická zahrada se začala budovat v návaznosti na již rozvinutou zahradu zoologickou v Troji. V rámci areálu Průhonického parku, který se nyní po dokončení dálnice dostává do těsné blízkosti Prahy, se rovněž rozvíjí botanická zahrada.¹⁰ Zvláštní zřetel zasluží v Praze rovněž poslední zbytky původní květeny, vesměs vyhlášené jako státní přírodní rezervace. Jediné uplatnění sbírek rostlin přístupné volně veřejnosti je rozárium na Petříně.

Pro pochopení vývoje a současného stavu je nutné znát samotné zahrady a parky; ovšem bez dobré znalosti podkladů – literatury, plánů, map, seznamů, rostlin, historických studií, je praktická údržba, případně rekonstrukce obtížná, snad i nemožná.¹¹ Zcela ojedinělou je prozatím základní studie Zdeňka Wirtha, *Pražské zahrady*, protože souborná publikace *Historické zahrady v Čechách a na Moravě* (Dokoupil, Z., kol.) obsahuje z Prahy velmi málo příkladů. Bezpočetně mnoho je drobných článků a beletrie, pozornost zasluží všechny práce dr. Antonína Novotného, dr. Alžběty Birnbaurové a dr. Miloslava Volka, které vynikají velkou hloubkou znalostí historie. Zakladateli většiny pražských parků Františku Thomayerovi je věnováno mnoho vzpomínek. Za odhalení pomníku v Libni v parku u Záměčku má zásluhu Jiří Novotný, pilný publicista a znalec pražských parků.¹² Rovněž o dřevinách a okrasných rostlinách je mnoho drobných prací a článků, souborně však o této významné složce městské zeleně není pojednání žádné.¹³

Pozornost zasluží grafické vyjádření – plány, mapy a zejména dobové kresby. Pro studium vývoje historické zeleně na území Prahy jsou velmi cenné historické podklady (vesměs v novém vydání), avšak ještě přístupnější jsou nově zpracované soubory. Ve dvou částech grafických listů uveřejněných pod názvem *Pražské zahrady 1890–1930*, je zobrazeno velké množství zahrad a jejich rozložení (Hnilička, A.-Wirth, Z., 1963, 1971).¹⁴ Prvý soubor zahrnuje stav města uvnitř hradeb (na osmdesát zahrad a parků), druhý soubor zobrazuje stav širšího okolí města, které je o něco málo menší než dnešní Praha (počet všech – užitkových i okrasných zahrad dosahuje počtu tří set). Dalšími neobyčejně cennými podklady jsou mapy a konečně plastický model města Prahy od Antonína Langweila, který dokumentuje stav města na začátku

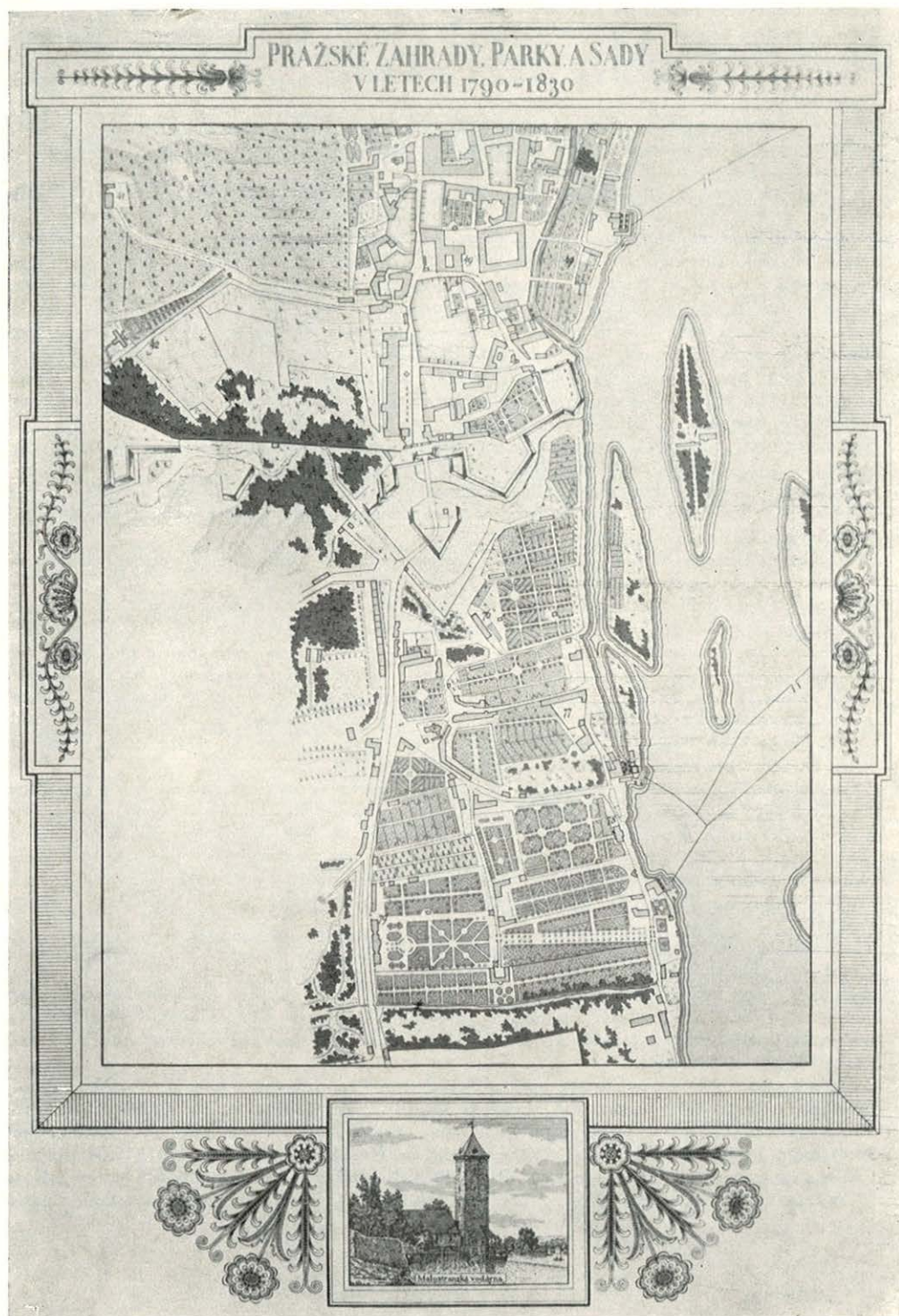
19. století se všemi podrobnostmi.¹⁵ Krása a podrobnost těchto elaborátů nepochybně podpořila i současné snahy, takže pro potřebu nové výstavby města byl zhotoven současný model, kterého se používá při využití relatskopu k posuzování všech vzájemných proporcí staveb a úprav.¹⁶

Novým směrem jdou grafické listy pražských parků a dřevin, které kreslil architekt Karel Dudych a zpracoval ve spolupráci s dr. Albertem Pilátem a ing. Antonínem M. Svobodou. Soubor zahrnuje prozatím na osmdesáti grafických listech dvacet významných parků a zahrad.¹⁷ Jednotlivé parky jsou zobrazeny na několika grafických listech, důležité dřeviny jsou zobrazeny pro ně typickou grafickou značkou a pro každý park je samostatná legenda s vědeckými a národními jmény zastoupených dřevin. Na několika vstupních listech souboru je přehled všech dosud zpracovaných parků, seznam dřevin a ediční poznámky. Podrobný rozbor sortimentu dřevin zjištěný v těchto parcích obsahují studie o jehličnatých a listnatých dřevinách.¹⁸

Pro posuzování zeleně se vesměs používají kvantitativní kritéria, ovšem je zajímavé, že poslední větší záměrně upravená plocha na park nebo zahradu vznikla v Praze na přelomu století. Na množství zeleně si obyvatelé snad stěžovat nemohou, ovšem při jejich rozboru zjistíme velké disproporce ať v jejím rozdělení nebo užitkovosti, ale především v reálné kvalitě dané vhodným řešením prostoru a cílevědomou pravidelnou údržbou, výsadbou květín, zaléváním apod. Srovnáme-li rychlost a objem nové výstavby s růstem zeleně – množstvím i jakostí, rovná se přírůstek parků a zahrad nepatrnému zlomku.¹⁹ K velkorysému řešení se přímo nabízí Průhonický park, založený koncem minulého století, ale nyní těsně přiléhající k hranicím Prahy. V údolí Botiče je stále ještě poměrně dobře zachovaný přírodní ráz navazující na již vybudované rekreační území Hostivaře. Na druhou stranu, nedaleko rozvodí Vltavy a Sázavy se zachovaly drobné lesíky a rybníky zasahující často až do staré výstavby (Kunratice, Krč), případně lesy na svazích k Vltavě (Bráník, Modřany). Přímou přes Průhonice prochází dálnice, do rekreačního území Hostivaře přichází metro a mezi Průhonicemi a Prahou povede vnější dálniční okruh. Vše uvedené jednoznačně ukazuje na výhodnost takového komplexního řešení, pro které jsou příklady u světových velkoměst v minulosti i současnosti (areál Hlavní botanické zahrady Akademie věd SSSR a Ostankino). V současné době se v Polsku pod vedením předsedy rady botanických zahrad prof. A. Lukasiwicze²⁰ postupně naplňuje projekt „novodobých botanických zahrad“, v nichž se slučují přírodní podmínky s rekreací i poučením, a tak se blíží svým pojetím českému chráněnému území, případně národnímu parku v Krkonoších nebo Tatrách.

Životní prostředí měst je v poslední době středem pozornosti mnoha odborníků. Ve městech ovlivňuje životní prostředí ze všeho nejvýznamněji množství a uspořádání zeleně, což je možno cílevědomě ovlivňovat. Vzájemné vztahy se utvářely po dlouhou dobu rozvojem města, a tak je pochopitelné, že na jedné straně má neobyčejnou důležitost ochrana cenných parků a zahrad, na straně druhé jejich dobrá znalost dovoluje rozvíjet městskou zeleň podle současných možností a potřeb. Stručný historický přehled²¹ publikací a výčet prací o dřevinách, které parky a zahrady tvoří, umožní dalším zájemcům pokračovat v obou hlediscích, a tak na studium historie i současnosti navázat vlastní tvorbou.

Hniličkův plán zeleně na Smíchově v letech 1790–1830 (snímek J. Janatková)

Poznámky

- ¹ Z československých prací jsou nejdůležitější: Dokoupil, Z.-Nauman, P.-Riedl, D.-Veselý, I., Historické zahrady v Čechách a na Moravě, Praha 1957; Kuča, O., Zur Entwicklung der europäischen Park- und Gartenlandschaft, (Dis.) – Techn. Universität, Berlin-Charlottenburg 1974; viz také: Symposium o historických zahradách ICOMOS-IFLA, Kroměříž 1977 (Památky a příroda, Praha 1978).
- ² Pěstování rostlin neumožňovalo snad jediné stěhování kočovných kmenů, o jejichž kultuře se ostatně zachovalo jen velmi málo stavebních a uměleckých památek – viz: Gumilov, L. N., Hledání vymyšlené říše, Kolumbus, Mladá Fronta, Praha 1974.
- ³ Do historické zeleně se v tomto pojetí nemohou zařazovat zahrady užitkové, např. léčivých rostlin, zeleniny, ovocné sady, vinice nebo jiné zahrady výrobní, především však ty, které nemají záměrné tvůrčí řešení prostoru, např. dekorace sídlišť zelení. Naproti tomu jsou logickou součástí historické zeleně botanické zahrady, moderně řešené hřbitovy, případně arboreta, lesní parky a krajinné úpravy, přičemž rozsah ploch historické zeleně není rozhodujícím kritériem. Rozhodujícím není rovněž současný stav, tj. společenská nebo biologická devastace. Plocha bývalé historické zahrady může mít zcela jinou funkci nebo dokonce žádnou, je zarostlá plevelem (vhodným kritériem pro biologickou devastaci je množství plevelů, např. počet a stáří keřů bezu černého). Pojmenování zahrad se vyvíjelo živelně, takže nyní se prakticky překrývají pojmy: zahrada, park, sady (souborně zeleň – termín, který se začíná používat), které bývají doplněny přívlastkem „okrasný“ nebo nahrazeny jménem vlastním (Klamovka, zahrada Kinských, Riegrovy sady, Královská obora, ad.).
- ⁴ Nejvýznamnější publikací o historických zahradách v Praze – zejména obrazovou dokumentací, je bezesporu studie akademika Zdeňka Wirtha, Pražské zahrady, 1943.
- ⁵ V Polsku je věnována dokumentaci velká pozornost, studium umožňuje např. dílo G. Ciolka, Ogrody Polskie, 1954; Majdecki, L., Rejestr ogrodów polskich, 1964–1967; městské zeleni věnovala studii Stepniewska, B., Ogrody Krakowa, 1977.
- ⁶ Účast Československa na Mezinárodní zahradnické výstavě v Erfurtě je dokumentována články O. Kuči, A. M. Svobody (Architektura ČSR, Praha 1967/9, s. 606–620.)
- ⁷ Na možnost využít bioklimatické hodnocení zeleně ve městech upozorňují práce A. M. Svobody, Mikroklima životního prostředí sídlišť (Živ. Prostředí, Bratislava 1969/3, s. 103); Tepelný spád jako kritérium mikroklimatu (6. Čs. bioklim. konf., Liblice. – In: Životní prostředí a bioklimatologie, Praha 1973, s. 225–231; Voda jako regulátor tepelného spádu v městské zeleni (7. Konf. o Biosféře, ČVTS Praha 1976, s. 267–271); Bioklima města a volné krajiny (Sbor. ref. Semináře Čs. Bioklim. Společ., Mariánské Lázně, 1976, s. 226–230). Základní prací je: Gregor, A., Podněbí Prahy. Studie ČSAV, Praha 1968; Nečas, S., kol., Bioklimatologický posudek území hl. města Prahy a blízkého okolí. St. ústav pro raionové plánování, Praha 1960, s. 1–134.
- ⁸ Z mnoha prací jen některé významnější: Honzík, K., Parky ve městech kapitalismu a socialismu, (In: Architektura všem, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, Praha 1956, s. 94–100.) Kuča, O., Krajina, park a zahrada. (In: Honzík, K., kol., Věci kolem nás, Mladá Fronta, Praha 1961, s. 33–78.) Semrád, St., Člověk a prostředí v Praze. Současný stav, perspektivy a zásady tvorby životního prostředí Prahy, Tisk. prop. služba, Praha, Sborník – Památky a životní prostředí Prahy (Symposium 21.–24. 10. 1975 Pražské středisko státní památkové péče a ochrany přírody, Praha 1975, s. 1–406).
- ⁹ V rekreačním území Hostivař byl realizován návrh arch. J. Hrůzy a ing. J. Pohla, Lesnické výsadby v rekreační oblasti Hostivař–Petrovice–Milíčov (Pražský proj. ústav, Praha 1961, mapa 1 : 2000).
- ¹⁰ Průhonický park založil v letech 1885–1914 Arnošt Silva-Taroucca; představuje významnou etapu budování přírodně krajinářského parku. V údolí Botiče se mimo vlastní park o výměře 230 ha zachovaly ještě zbytky lesů a luk až do Hostivaře k nově vybudované rekreační nádrži (Vesmír, Praha 1972/51, s. 280–281).
- ¹¹ O historii parků v Praze pojednává mnoho článků a publikací, např. Wirth, Z., Pražské zahrady, In: Kniha o Praze 1931; Novotný, A., Grafické pohledy Prahy 1493–1850. In: Zmizelá Praha 1945; Štorch-Marien, O., Za lesy, hory, moře. – Lid. dem., Praha 16. 5. 1971; Novotný, J., Pražské sady, Sport. nakl., Praha 1960; Prvé veřejné sady v Praze. In: Živa, Praha 1962/10, s. 174–175; Merhaut, C., Paláce a zahrady pod Pražským hradem, Praha 1954; Roubík, F., K počátkům sadů v první polovině 19. století. In: Kniha o Praze 1958, s. 174–186; Šetelová, V., Z historie pražských zahrad a parků.

- In: Živa, Praha 1972/20, s. 212; Botanické zahrady, St. pedagogické nakladatelství, Praha 1977; Volek, M., Purkrabí Karel Chotek a pražská zeleň. In: Staletá Praha 1971, s. 236–245; Pražské sady a zahrady 1860–1960 a jejich ochrana, In: Staletá Praha 1975.
- 12 O činnosti Františka Thomayera podává přehled seriál J. Novotného, Zahr. listy, Praha 1970/63, s. 1–8; viz také Vondráček, V., Před padesáti lety zemřel Josef Thomayer. In: Čs. lékařů českých, Praha 1977/116, s. 1308–1313.
 - 13 O rostlinách, především dřevinách, podávají zprávy jednotliví autoři v článcích a seriálech: Batěk, L., O pražských sadech. In: Věstník hlavního města Prahy 1923, s. 30–31; Kašpar, O., Stromy a keře v sadech smíchovských a košířských, Stát. nakladatelství Praha 1937; Křížek, O., Zimní procházka pražskými parky. In: Čs. zahr. listy, Praha 1926, s. 26 ad.; Midloch, A., Jehličnaté stromy v Královské oboře a lesnická studie. In: Společ. čas. Lesn. mysl., Praha 1899, s. 34–96; Procházka, J. Sv., Sady a stromy v Praze. In: Čs. zahr. listy, Praha 1931, s. 100–164; Zpr. pam. sboru, Praha 1931, s. 51–120; Skalická, A.-Svoboda, A. M., Vzácnější dřeviny Prahy. In: Zpr. čs. botan. společ., Praha 1971/5, s. 97–100.
 - 14 Ve dvou souborech grafických listů, které zpracoval arch. A. Hnilička a Zd. Wirth: Pražské zahrady 1790–1840 (vydal: Útvar hl. arch. Praha, Kartografie, n. p., 1869, 11 listů, 1971, byly uveřejněny kresby podložené dobovými plány a mapami).
 - 15 Pro území Prahy byly zpracovány unikátní plány a mapy, které se postupně vydávají, např. jeden z nejstarších, pravděpodobně od M. Ungera, Plán Starého a Židovského města Pražského 1650, Vyd. Kart. nakl., Praha; další plánek pro celou Prahu od J. Jüttnera: Plán Prahy z roku 1816, Kartografie n. p., Praha 1972, nebo: Praha a její okolí v letech dvacátých minulého století, Faksimile mapy neznámého autora 1 : 19 200, St. sbírka map ČSR, Praha 1939.
Plastický model Prahy z let 1826–1834 zpracoval A. Langweil a je v originálním provedení (20 m²) vystaven v Muzeu města Prahy na Florenci – viz: Kubíček, A., SNKLU Praha 1961; Hlavsa, V., Sport. turist. nakl., Praha 1962.
 - 16 Pro posuzování vzájemných proporcí nově navrhovaných staveb a úprav v Praze zpracoval V. Slíva pro Útvar hlavního architekta města Prahy model (velikost 550 m²) – viz čas. Praha 1977/10, s. 5–7.
 - 17 Grafické listy: Pražské parky a dřeviny – kreslil arch. K. Dudych a zpracovával ve spolupráci s RNDr. A. Pilátem DrSc., ing. A. M. Svobodou CSc. (Vydal Útvar hl. města arch. Prahy v Kartografi, n. p., Praha 1959–1975, celkem 80 listů o velikosti 50 × 40 cm.). Seznam parků: Královská oboře, Petřínské sady a zahrada Kinských, Lobkovicova zahrada, Karlovo náměstí, Riegrovy sady, Havlíčkovy sady, Vrchlického sady, Čelakovského sady, Letenské sady, sady Santoška, sad na Skalce, Petřínské sady a Seminářská zahrada, sady Klamovka, sady na Kampě, Hakenovy sady, sad Svatopluka Čecha, sady Bezručovy, náměstí krále Jiřího, Thomayerovy sady a Heroldovy sady. Viz také A. M. Svoboda, Pražské parky a dřeviny, Živa, Praha 1975/23, s. 143–145; Grafické listy pražských parků a dřevin – Památky a příroda, Praha 1978.
 - 18 Přehled a hodnocení dřevin dosud zpracovaných významných parků v Praze je součástí souboru: Introdukce okrasných jehličnatých a listnatých dřevin. A. M. Svoboda, Studie ČSAV, Praha 1976/5, s. 93–111 a 1980 – v tisku.
 - 19 O problematice zeleně v Praze jednala konference připravená Pražským střediskem státní památkové péče a ochrany přírody v dubnu 1977 (Památky a příroda, Praha 1977/8).
 - 20 Návrh na „novodobé botanické zahrady“ prof. A. Lukaszewicz, ředitel botanické zahrady univerzity v Poznani nejen předložil, ale trvale prosazuje, takže již více než polovina krajských měst připravuje podklady pro vyhlášení ochrany vhodného území (Živa, Praha 1976/24, s. 181 ad.).
 - 21 V jednotlivých poznámkách, nejvíce v poznámce č. 17, je výběr nejdůležitější literatury a některé další prameny, které však zdaleka nevyčerpávají všechny možnosti, protože jejich počet a rozsah zaslouží soustavnou práci a nejlépe samostatnou studii.